

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN PUBLİSİSTİK İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN QURUCULARI

Abid Tahirli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: habidtahirli@gmail.com

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.05

Xülasə. Azərbaycan öz müstəqilliyini ikinci dəfə bərpa etdikdən – 1991-ci ildən sonra varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884, Bakı – 1955, Ankara) həyatı və yaradıcılığının araşdırılması böyük maraq doğururdu.

Azərbaycanın ictimai fikir və istiqlal uğrunda mücadilə tarixində, həmçinin bolşevik rejiminə, kommunist ideologiyasına qarşı mübarizədə bənzərsiz xidmətləri olan ədibin 1922-ci ildən başlanan ikinci mühacirət dövründə qələmə aldığı bədii əsərlər, xatirələr, klassiklərin həyatı, fəaliyyətinə dair çoxsaylı ədəbi-tənqidi məqalələr, monoqrafik tədqiqatlar ədəbi xəzinəmizin heç vaxt dəyərini itirməyəcək parlaq nümunələridir. Onun zəngin publisistik irsi də aktuallığını saxlayır. M.Ə.Rəsulzadənin çoxcəhətli və sanballı ədəbi, publisistik, elmi irsi, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları haqqındakı yazıları M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığını dərinlən, hərtərəfli öyrənmək, eyni zamanda bəhs etdiyi xadimlərin həyat və fəaliyyətin ilə daha yaxından tanış olmaq, eləcə də dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni olayları ilə bağlı təsəvvürləri zənginləşdirmək baxımından böyük maraq doğurur.

Məqalədə ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli haqqında M.Ə.Rəsulzadənin publisistik məqalələri sistemli, hərtərəfli tədqiqatla cəlb olunur, dəyərləndirilir, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil olunur. Məqalə müəllifi M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının portretlərindən ibarət zəngin qalereya yaratdığını diqqətə çatdırır. Məhəmməd Əmin bəy qələminin gücü ilə hər bir qəhrəmanın özünə xas xarakterik cəhətlərini, fərdi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırmaqla Cümhuriyyət qurucularının yadda qalan obrazlarını yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin düşündürən, həyəcanlandıran, təsirləndirən qələminin özünəməxsus məziyyətləri, spesifik xüsusiyyətləri qabarıq nəzərə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, mühacirət publisistikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli

Giriş

Publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi əsərləri ilə Azərbaycanın ictimai fikir tarixində parlaq iz qoymuş Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin zəngin və çoxşaxəli irsi haqqında son 30 ildə müxtəlif səpkili tədqiqat əsərləri yazılmışdır və hazırda da bu istiqamətdə mühüm araşdırmalar aparılır, müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Onun publisistik yaradıcılığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli haqqında publisistik məqalələri mühüm yer tutur. Bir sıra müəlliflər bu əsərlərin bəziləri haqqında ara-sıra qısaca bəhs etsələr də, həmin nümunələr müstəqil mövzu kimi ardıcıl və sistemli tədqiqatla cəlb edilməmişdir. Müəllifin mühacirət illərində bu qəbildən qələmə aldığı yazıların məzmunu, daşdığı qayə onların aktuallığını şərtləndirir və bir çox cəhətdən maraq doğurur.

İstiqlal qəhrəmanları, istila qurbanları

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi “Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyəti təşəkkülü və indiki vəziyyəti)” əsərində Cümhuriyyət quruculuğunda iştirak edən bəzi istiqlal qurbanları barədə bəhs edir, əsərin “Azərbaycan qurbanlarından bir listə” hissəsində yazır: “Kitabımızın mətnində isimləri zikr olunan şühedayi istiqlaldan maada bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülən Azərbaycan qurbanlarının listəsini tamamilə elan edəcək olsaq, bu xüsusda müstəqil bir risalə nəşr etmək zərurətində qalacayıq” [4, s.128]. Müəllif bu qənaətindən sonra “istiqlal yolunda fədayi can” edən ordu, polis, parlament üzvləri, mühərrir, alim və müəllimlərdən bəzilərinin adlarının siyahısını təqdim edir. Həmin əsərdə adı çəkilən bəzi Cümhuriyyət qurucuları haqqında isə bir müddət sonra – 1929-cu ildə, o “Milli Azərbay-

can fikriyyatını tərvic edən aylıq məcmuə"-nin "Odlu yurd"un 27 aprel 1929-cu il tarixli, 3-cü nömrəsində "M.Əmin", "M.E", "Azəri" imzaları ilə "İstila qurbanları" rubrikasında "Yusifbəyli Nəsib bəy", "İbrahimli Yusif", "Fətəli xan", "Ağaoğlu Həsən bəy", "Mehmet Bağır" adlı 5 məqalə dərc etdirmişdir [7, s.110].

M.Ə.Rəsulzadə qələmində Nəsib bəy Yusifbəyli obrazı. İlk yazı Nəsibbəy Yusifbəyliyə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (1883, Gəncə – 1967, İstanbul) özünün "Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri" əsərində "Çox xoşuma gələn və həqiqət olan bu yazının da xatirəmdə qalmasını istədiyimdən buraya alıram" qeydi ilə kitabına daxil etmişdir [2, s.118-121]. Nağı Şeyxzamanlı Nəsib bəy Yusifbəylinin (1881, Gəncə – 1920, Kürdəmir) sadıq silahdaşlarından olmuş və xatirələrində də ən çox onun barəsində söz açmışdır. Bununla belə o, əsərində M.Ə.Rəsulzadənin yazısını Nəsib bəy haqqında qələmə alınan "ən gözəl yazı" adlandırmışdır. Təcrübəli publisist M.Ə.Rəsulzadə N.Yusifbəylinin mükəmməl mücahid obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. O, Nəsib bəyi 28 Aprel işğalı, Bakının Qızıl rus ordusu tərəfindən ələ keçirilməsi nəticəsində "Azərbaycan istiqlal hərəkatının verdiyi ən mühüm qurbanlardan biri" adlandırır və onun istiqlal hərəkatındakı rolunun nazir və baş nazir vəzifələrində çalışması ilə məhdudlanmadığını vurğulayır. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Onun hərəkatdakı həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqelərdən çox daha əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-də "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Xalq Fırqəsi" namı ilə təsis edilən siyasi Azərbaycan fırqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsi ilə başlar. Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi mərhum Nəsib bəyindir" [7, s.110]. M.Ə.Rəsulzadə Nəsib bəylə sonralar dostluğa çevrilən tanışlığını xatırlayaraq yazır ki, hələ Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində təməli qoyulan səmimi münasibətlərə, ayrıldığımız 1920-ci ilin son may gününədək zərrə qədər də xələl gəlməmişdir. Müəllif xatırlayır ki, Nəsib bəy Gəncədə bələdiyyə üzvü olarkən Bakıya tez-tez gələr, hər səfərində də ilk ziyarətini 1915-ci ildə təsis etdiyim "Açıq söz" qəzetinin redaksiyasına edərdi. M.Ə.Rəsulzadə N.Yusifbəyli ilə isti münasibətlərini yığcam və aydın şəkildə ifadə etmişdir: "Bu dostluğu, bu qədər mətin bağlarla, bir görüşmədə bağlayan şey, şübhəsiz müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşıdığımızı mütəqabilən kəşf edişimiz idi. Bu ruhu müştərək Gəncədə Nəsib bəyə siyasi bir fırqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi zamanlarda, mənə də Bakıda "Açıq söz" qəzetəsinə eyni tezi müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı" [7, s.110].

M.Ə.Rəsulzadə N.Yusifbəylinin xarakterində ali təhsil almış Azərbaycan münəvvərlərinə əndər (nadir – T.A.) bulunan bir cəhəti- ədəbi türkcədə eyni mükəmməliyyətlə yazdığını və danışdığını, Gəncədə türkcə kitabları olan kitabxana açdığını, ruhaniyyə məktəbində müəllimlik etdiyini, Odessa Universitetinin hüquq fakültəsində ali təhsilə yiyələndiyini, məktəb müəlliminin üsuli-cədid məktəbinin müəlliminə məğlubiyyətindən bəhs edən məfkurəvi "Təslim" adlı romanı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində iz qoyduğunu diqqətə çatdırır. Nəsib bəy İsmayıl Qaspiralının qızı Şəfiqə xanım ilə ailə həyatı qurur və bir müddət Baxçasarayda qalaraq "Tərcüman" qəzetini də idarə etmişdir.

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin təsirli dillə nəql etdiyi bir xatirə N.Yusifbəylinin milli istiqlala və dövlətçilik ideyalarına dərinlən bağlı olduğunu və bu əqidə ilə də yaşadığına dəlalət edir: "1917 sənəsinin nisanında Bakıda toplanan Birinci Müsəlman Qafqasya Qurultayı, sonradan Azərbaycan siyasi fəaliyyət sahəsində şu və ya bu şəkildə mövcudiyyət göstərən qüvvətləri bəlihtən bir məşhər hökmünü almışdı. Bu məşhərin ən qüvvətli və bariz şəxsiyyətlərindən birini də bizim Nəsib bəy təşkil ediyordu. Onun Qafqasya qövmi xəritəsini açaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz qurultayda çox müəssir bir səslə "Kim dava (iddia) edə bilər ki, biz kəndini idarəyə səlahiyyətə bir millət deyiliz!" – dediyi hala qulaqlarımda çinliyor!" [7, s.111].

M.Ə.Rəsulzadəyə görə N.Yusifbəyli Gəncədə "milliyyətçilik, türkçülük, xalqçılıq və modernizasyon prinsiplərinə istinad edən "Ədəmi-Mərkəziyyət" fırqəsinin Nizamnaməsini

yazdığını, partiyayı təsis etdiyini, bununla da kifayətlənməyib eyni proqramla fəaliyyət göstərən “Müsavat” xalq fırqəsi ilə birləşmək təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Məqalə müəllifi “Ədəmi-Mərkəziyyət”lə “Müsavat”ın birləşməsində “Nəsib bəyin zəka və səmimiyyətinin qəti rol oynadığını” xüsusi vurğulayır: “fəal bir xalq siyasisi olaraq” Nəsib bəy istər Rusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə, istərsə də Cənubi Qafqaz Seymində “milli siyasətin ən çətin və ən məsuliyyətli vəzifələrini ifa etmiş”, “Azərbaycan istiqlalının təəssüs etdiyi dövrdə dəxi Nəsib bəy əvvəla maarif naziri, sonra da 2 dəfə baş vəkalətə gəlmək surətilə aktiv idarə işlərində bulunmuşdur” [7, s.111].

M.Ə.Rəsulzadə Nəsib bəyin həyat yolunu hərtərəfli işıqlandırmağa, xüsusi ilə onun xarakterində xas əsas cəhətləri-əqidəsinə, istiqlal ideyasına sədaqətini və milli dəyərlərə məhəbbətini bir neçə cümlədə məharətlə ifadə edir: “Nəsib bəy Azərbaycan istiqlal hərəkatının ən müşkül zamanlarında istiqlalçılıq tezini hər dürlü tərəddüdlərdən ari olaraq, bütün səmimiyyəti ilə müdafiə edən milliyyətçi zümrənin daima səmimi və imanlı ərkanından olmuşdur. Nəsib bəyin xatirəsi istiqlalçı Azərbaycan nəslinin zəhnində səmimi bir milliyyətpərvər, demokrat və həqiqi bir radikal olaraq qalmışdır. Müasir Avropa kulturu ilə bərabər türkcədəki iqtidarı və milli həyat, ədəbiyyat və tarixi haqqındakı mərbutiyyət (bağlılıq, aid olma – T.A.) və əhatəsi ilə əqranı (eyni yaşda, eyni rütbədə olanlar- T.A.) arasında mümtaz bir mövqe tutan bu mücahidin üfülü (yoxluğu – T.A.) bütün Azərbaycan gənclərini dərinə-dərinə mütəəssir eyləmiş, hər kəsin qəlbini ciddən qanatmışdır. Mütəvazi bir xalq adamı, idealist bir siyasət əri, mütəqid (etiqadlı – T.A.) bir demokrat, kəndi prinsiplərinə sadıq bir liberal, disiplinə tabe bir təşkilatçı olan Nəsib, eyni zamanda müsahibləri üzərində iyi təsir yapan, xalq ruhiyyətinə aşına bir adamdır” [7, s.112]. M.Ə.Rəsulzadə peşəkar publisist kimi qəhrəmanını inandırıcı, təbii boyalarla təsvir edir, o obraza hər cür bəzək vurmaqdan uzaqdır. Müəllif Nəsib bəyi sevməyənlərin, prinsiplərini müdafiə edənlərin dostlarının olduğu kimi, düşmənlərinin də mövcudluğu təbii hesab edir.

M.Ə.Rəsulzadə səriştəli, eyni zamanda təvazökar publisistdir. O, yazır ki, Nəsib bəyin şəxsiyyətini, onu yetişdirən mühitin xüsusiyyətini kamilən təhlil etmək və nəticədə mərhumun tutduğu həqiqi mövqeyi olduğu kibi təsbit etmək üçün, məqaləmizin həcmi müsaidsizdir. Bu qədər söyləyə bilərik ki, o, milli Azərbaycan demokrasiyasının yetişdirdiyi ən tipik müməssillərindən biridir. Öylə bir müməssil ki, milli Azərbaycan hərəkatının istiqlala müncər olan qayəsini formula etmək onun ismi ilə məbutdur (bağlıdır, əlaqəlidir – T.A.) [7, s.112].

Böyük publisist M.Ə.Rəsulzadə məqaləsini Nəsib bəyin xatirəsinin əbədləşdirilməsini gələcək nəsllə tövsiyə ilə bitirir: “Sadə bu mərbutiyyət (bağlılıq – T.A.) Nəsib ismini Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir isim halına qoymaq üçün kafidir. Nisan matəmində intiqam əhdini təcrid edən milli istiqlal nəslinin qeyrətini təhrik edən böyük amillərdən biri də heç şübhəsiz, Nəsib bəyin şəhadətidir. Müzəffər istiqlal nəslinin ilk yapacağı şükran vəzifələrindən birincisi siyasi azərbaycançılığın ilk mübəşşirlərindən Nəsib bəy namını əbədləşdirmək və Bakı ilə Gəncədə ona birər abidə tikməkdən ibarət olmalıdır” [7, s.112].

Hər zümrədən istila qurbanları

“İbrahimli Yusif” adlı yazıda M.Ə.Rəsulzadə onun Bakının Keşlə qəsəbəsində dünyaya gəldiyini, fəhləlikdən yetişmiş fırqə adamı və fəhlələr arasında sözü keçən çalışqan işçi olduğunu vurğulayır.

“İstila qurbanları” rubrikası ilə dərc olunan növbəti yazı “Fətəli xan”dır. Məhəmməd Əmin onu belə təqdim edir: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk rəisi vükaləsi, və son xariciyə vəkili olan mərhum Fətəli xan milli Cümhuriyyətin təsis və istiqlalının müdafiəsində parlaq xidmətləri keçmiş, xatirəsi istiqlalçı Azərbaycan nəslinin qəlbində əbədiyyən hörmət və məhəbbətlə saxlanılacaq şəxs simalardandır” [7, s.113]. Müəllif böyük dövlət xadiminin 1920-ci ildə Tiflisdə xain düşmənlər tərəfindən qətlə yetirildiyini təəssüflə bildirir. Yazının sonunda əlavə

edilir ki, M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”ndə və “Azər Türk”ün 1928-ci il tarixli 10-cu nömrəsində Fətəli Xanın tərcümeyi ilə tanış olmaq olar.

“Ağa oğlu Hasan bəy” adlı yazıda “Azərbaycan Məbusanı ikinci rəisi Ağa oğlu Hasan bəyin” də Fətəli xan kimi Tiflisdə düşmənlər tərəfindən qətl edildiyi göstərilir və ətraflı tanışlıq üçün yenə eyni mənbələr (“Azər Türk”ün 1928-ci il tarixli 13-cü nömrəsi) tövsiyə olunur.

“İstila qurbanlar” rubrikasında M.Ə.Rəsulzadənin bəhs etdiyi Cümhuriyyət qurucularından biri də Məhəmməd Bağır Şeyxzamanlı yuxarıda adını xatırladığımız Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlının qardaşıdır. M.Ə.Rəsulzadə qələmi ilə ilk sətirlərdən Məhəmməd Bağır Şeyxzamanlıya böyük məhəbbət yaradır. İşğalçıların onu ilk sırada xaincəsinə təqib etməsini müəllif M.B.Şeyxzamanlının düşmənlərə qarşı “canla və imanla mücadilə aparan və bu mücadiləni bacaran digər birisinin yoxluğu” ilə izah edir. O, Məclisdə bəzi parlament üzvləri kimi vəzifəsini sadəcə söz söyləməklə, tənqid etməklə bitmiş hesab etmir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Məfkurənin tətbiqində praktik bir mücahid xilqətində yaradılmış Məhəmməd Bağır bəy türkülüyün bütün safəti (güvənlik, əmniyyət, asayiş – T.A.), demokratiçılığın bütün səmimiyyəti, istiqlalçılığının bütün eşqi və azərbaycançılığın bütün hərarətlə daima təhlükəli və məsuliyyətli işlərə atılırdı” [7, s.113]. Məhəmməd Bağırın Gəncənin milli adət-ənənələrə bağlı, azərbaycanlılara xas xüsusiyyətləri yaşadan, tanınmış Şeyxzamanlı nəslindən olduğunu vurğulayan Məhəmməd Əmin məqalənin sonunda yazır ki, “əziz şəhid, sən əmin ol ki, istiqlalçı nəslin övladları ruhunu sevirəcək, düşmənləri terlərə göməcək və onun üzərində Məhəmməd Bağırlara şükran abidələri tikdirəcəkdir!” [7, s.114].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Mirzə Bala Məhəmmədzadə də erməni terrorçularının gülləsinə tuş gəlmiş Cümhuriyyət qurucuları, istiqlal qurbanları, xüsusi ilə Fətəli Xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev haqqında mühacirət mətbuatında geniş bəhs etmişdir [9, s.142-144].

Əli Mərdan bəy Topçubaşı - milli davanın vəkili

M.Ə.Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə Berlində nəşr olunan Azərbaycan Milli hərəkatının orqanı “Qurtuluş” aylıq məcmuəsində “Əli Mərdan bəyin məzarı başında” nitqi və “Azərbaycan hərəkatında Topçubaşı Əli Mərdan bəyin yeri” məqaləsi dərc edilmişdir [5, 6]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kirovun qətlə ilə bağlı iki məqalə və bir neçə xəbər istisna olmaqla, məcmuənin bütün materialları Əli Mərdan Topçubaşıya (1863, Tiflis – 1934, Paris) həsr olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin nitqi və məqaləsi Ə.Topçubaşının xalqın işıqlı gələcəyinə, istiqlalına həsr olunmuş bütün həyatını göz önündə canlandırır. Məhəmməd Əminin təsirli, kədərli nitqi Əli Mərdan bəy itkisinin nə qədər ağır olduğunu dərinlən hiss etdirir: “Parlamento rəisi, Heyəti Murahhasa şefi, Milli Mərkəz əzası və sairə kimi, mərhumun daşdığı rəsmi ünvanları zikr etməklə Əli Mərdan bəy isminin mənasını tamamilə anlatmaq, mövzunu bütün şümulu (geniş – T.A.) ilə qavramaq qətiyyəən mümkün deyildir. Yetmiş beşi haqlayan yaşının, heç olmazsa, əllisini, mərhum, durmadan, yorulmadan və yılmadan camaat işinə və millət yoluna vermişdir. Əlli il ömür, yarım əsrlik bir həyat! Qoca bir dövr!... Əli Mərdan bəy bütün istedadını, Allahın kəndisinə bəxş etdiyi talantı işlə bu ümumi davanın müdafiəsinə verdi. Ömrünün sonuna qədər o, həm dili, həm qələmi, həm də buradan-oraya, oradan- buraya qaçan enerjisi ilə milli davanın vəkili olaraq qaldı” [5, s.35]. M.Ə.Rəsulzadə Ə.M.Topçubaşının keçdiyi şərəfli, həm də çox təlatümlü, çətin ömür yolunu izləyir, tarixi xidmətlərini yüksək dəyərləndirir. Əli Mərdan bəyin həyata atıldığı çağlarda Rusiyadakı türklərin və xüsusi ilə Azərbaycanlıların milli yaşayışlarında yeni bir dövr başlayırdı. Ə.M.Topçubaşı 1905-ci ildə Nijni-Novqoradda keçirilən Rusiya müsəlmanlarının I qulutayına sədrlik etmiş, “Müsəlman İttifaqı” təşkilatının rəhbəri, Dövlət Dumasındakı Müsəlman fraksiyasının lideri olmuşdur. O məşhur Vıborq Bəyannaməsini imzaladığına görə həbsxanaya salınmışdır.

Ali təhsilli hüquqçu olan Ə.M.Topçubaşının bütün həyatı millət davasının vəkilliyində keçmişdir. M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq bu fikirdədir ki, mərhumun millət davası yolundakı

əməklərinin ən başlı və canlı nöqtələrini qeyd etməyə çalışmışıq, yoxsa, onun bu yoldakı işlərini saymaqla bitirmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra istiqlalı Versal sülh konfransında müdafiə etmək lazım gəlirdi. M.Ə.Rəsulzadə çıxışında deyirdi: “Bu müdafiəni kim yapacaqdı? Gözlər Əli Mərdan bəyə çevrildi. Milli davanın müdafiəsi millət vəkiliyə tapşırıldı” [5, s.36]. Əli Mərdan bəy Qafqaz xalqlarının sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, Qafqaz birliyi ideyasının reallaşması üçün bütün gücü ilə çalışmışdır. Mənfur qonşular həmişə və hər yerdə olduğu kimi mühacirətdə də pozuculuqla məşğul olmuş, bu ideyaya qarşı çıxmışlar. Qafqaz Konfederasiya görüşünü vacib bilən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın mühacirətdəki milli təmsilçiləri 1934-cü ilin 14 iyulunda Brüsseldə “Qafqaz Konfederasiya sazişi”ni imzaladılar. Ermənistan təmsilçiləri yenə çirkin mövqelərindən əl çəkməyərək sazişi imzalamaqdan imtina etdilər. Əlbəttə, bu dönüklük ermənilərin nə birinci, nə sonuncu xəyanətidir. Xəyanət onların alın yazısıdır. M.Ə.Rəsulzadə Nəsim bəy Yusifbəylidən bəhs edərkən onun ölümü barədə “təfsilatı indilik məchulatla dolu faciəvi bir qəzaya qurban getmişdir” [7, s.128] yazmışdır. Lakin bu qətdən əvvəl və sonralar da ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinə, görkəmli ziyalılarına qarşı törətdiyi terror aktları onu deməyə tam əsas verir ki, Nəsim bəy Yusifbəylinin qətlinə də erməni əli olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski, Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev Tiflisdə, daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir İstanbulda erməni qatillər tərəfindən öldürülmüşdür. Bir faktı demək kifayətdir ki, 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi soyqırım zamanı xalqımızın tanınmış ziyalılarının bir hissəsi özünü və ailəsini müdafiə üçün İrana keçmək məcburiyyətində qalmışdır.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz mövzuya qayıdaraq bildiririk ki, M.Ə.Rəsulzadə nitqində Ə.M.Topçubaşının vəfalı, sədaqətli, örnək ailə başçısı olduğunu, mühacirətin ağır şərtləri şəraitində övladlarını Vətənə, milli adət-ənənələrə məhəbbət ruhunda böyütdüyünü xüsusi vurğulayır.

Natiq çıxışının sonunu nikbin ruhla, gələcəyə böyük ümidlə, Ə.M.Topçubaşı arzularının həyata keçəcəyinə dərin inamla bitirir: “Çox çəkməz, məmləkət qurtulur: və o zaman mütəşəkkir millət ilk Parlamentosunun rəisini, istiklal davasının vəkili xatırlar, gəlir, səni oğlunla bərabər buradan alır, arzu etdiyin vətən torpağına götürür və xatirəni əbədləşdirir. Eyni zamanda, şübhə etmirəm ki, birləşik müstəqil Qafqasya da kəndi hürriyyət bəratında imzası bulunan saygılı mücahidini unutsun!...” [5, s.37].

M.Ə.Rəsulzadənin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının öndərinin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədrinin vəfatına həsr olunmuş “Azərbaycan hərəkatında Topçubaşı Əli Mərdan bəyin yeri” adlı məqaləsi [6] mücahidin həyatı, fəaliyyəti, dünyagörüşü, amalı haqqında qələmə alınan ən dəyərli publisistik nümunələrdəndir. Müəllif burada Əli Mərdan bəyin Dumadakı, “Müsəlman İttifaqı”ndakı fəaliyyəti, Qafqaz birliyi uğrunda mübarizəsi, təkcə Azərbaycan xalqının yox, “bütün Rusiya türklərinin milli-qurtuluş hərəkatındakı rolu, təsiri” haqqında təfsilatı ilə bəhs edir. O, yazır: “Əli Mərdan bəy heç şübhəsiz Mirzə Fəthəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdəbi və İsmayıl Qaspiralının canlandırıqları milli-kültür hərəkatını milli-qurtuluş yoluna çəkən böyük mücahidlərdəndir. Fəqət Əli Mərdan bəyi bu üç ustadın olduğu kimi, müasiri bulunan digər bəzi ideoloqlardan ayıran bir şey vardır ki, mərhumun xüsusiyyətini təşkil edir. Əli Mərdan bəy, yürütdüyü siyasətin fikircisi olmaqdan ziyadə, işçisi idi. Onun bütün həyatı, tətbiqatda, həm də milli davanın vəkilliyi kimi, məsuliyyətli işlərin tətbiqatında keçmişdir. Nəşriyyatda çalışması belə bir ideya, bir ideoloji propaqanda yapmaqdan ziyadə, müəyyən pratik bir məsələni müdafiədən ibarət olmuşdur” [6, s.40].

M.Ə.Rəsulzadə məqalədə tarixin müxtəlif dövrlərində milli Azərbaycan davasının “Əli Mərdan bəyin “kənül verdiyi” dörd böyük hərəkatın mənəvi təsirlərindən formalaşdığı və bu hərəkatın hər birində Ə.M.Topçubaşının iştirakı və xidmətləri olduğunu göstərir və nəticədə bu qənaətə gəlir: “Azərbaycan, böyük hürriyyət fikrinə, Qızıl Rusiya əsirliyindəki Türk elləri arasında mövcud qardaşlığa, Rusiya məhkumu millətlər arasındakı ortaqlıq ideala və Qafqaz Konfe-

derasyonu ideyasına sadıq qalacaq və ancaq bu sədaqət sayəsindədir ki, qurtulacaqdır! Mərhum Əli Mərdan bəyin, Azərbaycan hərəkətində yeri, işdə bu xülasədəki taktikə həyatının başından sonuna qədər xidmət etməsi ilə bəlli olmuşdur [6, s.40]. M.Ə.Rəsulzadə Ə.M.Topçubaşının xidmətləri barədə fikirlərini yekunlaşdıraraq sonda bu qərara gəlir: “Bir millətin siyasi tarixində bu dərəcədə mühüm və davamlı bir yer tutan adam üçün, öldü, derlərsə, inanmayınız! Ali Mərdan bəy ölməmişdir!..” [6, s.40].

Onu da qeyd etmək istərdik ki, Ə.M.Topçubaşının vəfatı ilə əlaqədar “Qurtuluş” dərgisinin həmin nömrəsində dr. Mir Yaqub Mirmehdiyevin “Topçubaşı Əli Mərdan bəy”, Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Ən həyatı məsələmiz”, Hilal Münşinin “Böyük azəri”, Ukrayna hökumətinin baş vəkili və maarif vəkili Vyaçeslav Prokopoviçin “Əli Mərdan bəy Topçubaşının xatirəsinə” adlı məqalələri, mərhumun dəfn mərasimindən reportaj, fotolar, “Təziyə yazıları”, “Əza məclisləri”, müxtəlif mətbu orqanlarda Əli Mərdan bəyin vəfatı ilə bağlı yazılardan seçmələr və digər materiallar verilmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu -Azərbaycan və Türkiyə tarixinin mümtaz siması

M.Ə.Rəsulzadə “Ağaoğlu Əhməd” adlı yazısını Azərbaycanın və Türkiyənin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış böyük ideoloq, dövlət xadimi və mütəfəkkirin vəfatı ilə əlaqədar qələmə almışdır. “Ağaoğlu Əhməd bəyin şəxsində türk dünyası məşhur mütəfəkkir və mühərrirlərindən birini qeyb etdi” – kimi kədərli cümlə ilə başlanan məqalədə müəllif Ə.Ağaoğlunun (1869, Şuşa – 1939, İstanbul) “fikir, mətbuat və siyasət sahəsində oynadığı canlı rolu” dəyərləndirərək qeyd edir ki, onun “ismini Türk dünyasında bilməyən bir fikir adamı yoxdur”. Əhməd bəyin həyat yoluna qısaca nəzər salan müəllif onun “Azərbaycanın Qarabağında patriarxal bir ailə mühiti içərisində islami tərbiyə aldığını”, Fransada ali təhsilə yiyələndiyini, 1905-ci inqilabından sonra “milli mücadilə sahəsinə atıldığını”, Türkiyəyə ilticasından sonra orada fəal ictimai-siyasi fəaliyyət göstərdiyini, “mətbuat müdiri ümumisi”, “Hakimiyyəti-Milliyə”nin baş mühərriri”, Böyük Millət Məclisi üzvü” olduğunu, Bakı ilə əlaqəsini kəsmədiyini də yazır.

Ə.Ağaoğlunun Azərbaycanı istiqlala aparan yoldakı fəaliyyətini publisist “Azərbaycanın oyanış tarixində kəndi başına bir dövr kimi” xarakterizə edir, yazır ki, 1904-dən 1910-a qədər davam edən “Həyat”, “İrşad” və “Tərəqqi” kimi gündəlik türkcə qəzetələrdə Əhməd bəyin yazdığı qələm mücadiləsi Azərbaycan istiqlalı dövlətçiliyinə təqəddüm edən milli oyanış hərəkətimizin ən canlı və qızgın bir dövrünü təşkil edir. Məqalədə oxuyuruq: “Kəndisilə əməkdaşlıq etmiş bir adam sifətilə mərhumun bu dövrdəki qəhrəmanca çalışmasına yaxından aşına bir adam sifətilə, söyləyə bilirim ki, o zamankı qızgın sənələrdə Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir adam milli hərəkət və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində bulunmamışdır” [8, s.244].

M.Ə.Rəsulzadə Əhməd bəyin Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülündəki rolunu “tali (ikinci dərəcəli – T.A.) və epizodik” kimi qiymətləndirir. Bu fikir Cümhuriyyətin qurulmasında Ə.Ağaoğlunun rolunun inkarı deyil, ona əsla kölgə salmır. Şübhəsiz ki, M.Ə.Rəsulzadə Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində və hökumətdə fəaliyyətini, eyni zamanda “Azərbaycan heyəti-mürahasası əzası sifətilə Bakıdan Parisə getmək üzrə ikən İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilərək Maltaya sürüldüyünü” nəzərdə tutaraq, bu qənaətə gəlmişdir. Əsərin müəllifi Əhməd bəyi – “milli oyanış dövründə yanardağ kimi alov saçan mücahidi” işğaldan sonra “Qızıl ruslara qarşı” “sönmüş və durmuş” gördüyünü, “Azərbaycan davası”nda da aktiv olmadığını qeyd edir, bunu da haqlı olaraq Əhməd bəyin Türkiyədəki qızgın ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə əlaqələndirir, əsaslandırır, “umu-küsüyə” yer olmadığını da vurğulayır.

Ə.Ağaoğlunun “Azərbaycan intibahına göstərdiyi unudulmaz xidmətini” qədirbilənliklə vurğulayan, böyük zəka sahibinə dəfələrlə “ustad”-deyə dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə sonda yazır: “Əhməd bəyin şəxsində biz, türk tefəkkür və təhrihinin pək canlı və həyəcanlı bir simasını

və Avropa qəzetəçiliyinin Şərqdə çox qüvvətli bir müməssilini və Yaxın Şərqdəki tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloquunu kaybettik!" [8, s.245].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Ə. Ağaoğlunun Azərbaycan istiqlalı və Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibəti ilə əlaqəli Türkiyənin görkəmli partiya və dövlət xadimi, ünlü yazıçı, publisist Əhməd bəyin oğlu Səməd bəy Ağaoğlunun (1909, Bakı – 6 avqust 1982, İstanbul) da maraqlı fikirləri var. O, "Həyat bir macəra. Çocuqluq və gənclik xatirələri" kitabında anasının qohumlarından olan Behbud xan Cavanşirin qatil Torlakyan tərəfindən öldürülməsindən bəhs edərkən bu məsələyə də toxunur. O, yazır: Azərbaycanda qurucularından birinin də babam olduğu yeni Türk Cümhuriyyətinin milliyyətçi hökuməti bolşeviklərin də yardımı ilə devrilərək yerinə yarı kommunist Nəriman Nərimanov keçdiyi zaman inancları ayrı soisialist Behbud xan qaliba (yəqin ki – T.A.) Xarici ticarət naziri olmuş və bu sifətlə Fransaya getmək üzrə Türkiyəyə gəlmişdir" [1, s.108].

Dahi kompozitor, istiqlal sevdalısı, böyük publisist – Üzeyir Hacıbəyli

İstiqlala qovuşmuş xalq bütünlüklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruculuq işlərində fəal iştirak edir, ilk addımlarını atan milli, demokratik dövlətin möhkəmləndirilməsinə həər öz sahəsində töhfəsini verirdi. Parlament, hökumət üzvləri ilə yanaşı söz, sənət, mədəniyyət xadimləri də dövlət quruculuğu işinin ön cərgəsində gedirdi. M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin (1885, Şuşa-1948, Bakı) vəfatı ilə bağlı qələmə aldığı "Azərbaycan kompozitoru Hacıbəyli Üzeyir" "Ulus" qəzetinin 3 may 1949-cu il tarixli nömrəsində "M.E. Yalvacoğlu", sərlövhəsində kiçik dəyişikliklə – "Böyük kompozitor Hacıbəyli Üzeyir" məqaləsi "M.Ə. Rəsulzadə" imzası ilə "Azərbaycan" dərgisinin (Ankara) 1 noyabr 1952-ci il tarixli 8-9-cu nömrəsində dərc edilmişdir [3].

M.Ə. Rəsulzadə məqalədə Üzeyir bəyin musiqi sahəsində bənzərsiz istedadını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı onun "Azərbaycan milli oyanış tarixində yer almış unudulmaz bir sima" olduğunu da vurğulayır. Müəllif Ü. Hacıbəylinin qısa tərcümeyi-halına nəzər salaraq onun çoxşaxəli yaradıcılığına diqqəti yönəldir: "1905-dən etibarən biz onu başkənd Bakıda buluyoruz. O, burada milli mətbuata çalışmış, sadə, düzgün və nüktəli yazılarıyla sıvrılmışdır. Fəqət, rəhmətli Üzeyir əsl şöhrətini qəzetəçiliylə deyil, musiqidəki əmsalsız başarılarıyla qazanmış, Azərbaycan kultür tarixində yüksək bir yer tutmuşdur" [8, s.249]. Bəstəkarın musiqi əsərlərini "... təsir baxımından, gerçəkdən heyret verici" adlandıran Məhəmməd Əmin Ü. Hacıbəylinin Cümhuriyyət, istiqlal və bu dəyərlərin xalqın həyat və düşüncə tərzinə təsirinə dair fikirlərinə də yer verir: "1919-da Bakıda milli Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlal elanının birinci ildönümü münasibəti ilə yayınlanan yarırəsmi "Azərbaycan" qəzetəsində basılan bir yazısında Üzeyirin bu fikirlərini buluyoruz: "Azərbaycan Cümhuriyyəti sağlam bir milliyyət fikri – türklük şüuru üzərinə qurulmuşdur. İslam məzhəbləri arasındakı ziddiyyət, ilk dəfə olaraq, burada tədilə uğramış, müslümanların təsanüdü fikrinə qiymət verilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan çağdaş bir cəmiyyət qurmağa, Avropalı bir zehniyyətlə çalışmağa əzm etmişdir. Bayrağındakı üç rəng (mavi, qırmızı, yaşıl) bu üç ümdənin timsalıdır (№ 190)" [8, s.250].

M.Ə. Rəsulzadə Üzeyir bəyin əsərlərini "ümidlər saçan, milli ruha tərcüman olan böyük sənət" adlandırır, onun azad millət və azad sənət haqqında dəyərli və maraqlı fikirləri ilə də oxucuları tanış edir. "Azad millətin azad sənəti bütün gözəlliyi ilə meydana çıxacaq və millətimizə mədəni millətlər ailəsinə daxil olmaq və bu aləmin müsəvi bir azası olmaq haqq və səlahiyyətini qazandıran amillərdən ən mötəbəri və ən müəssiri olacaqdır" [8, s.252].

Nəticə

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik irsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları haqqında deyilənlər aşağıda qeyd etdiyimiz elmi-nəzəri qənaətlərə gəlməyə əsas verir. Həmin nümunələr:

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının həyatı, fəaliyyəti, tarixi xidmətləri, həmçinin dövrün ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hadisələri haqqında məlumatların zənginləşdirilməsi üçün dəyərli materiallardır;
- bolşevik rejiminin qəddarlığını, kommunist ideologiyasının çürüklüyünü ifşa edən etibarlı mənbələrdir;
- istiqlal uğrunda mücadilə yolunu işıqlandıran, onu gələcək nəsillərə ötürən nümunələrdir;
- bütövlükdə mühacirət irsini, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik yaradıcılığını daha yaxından və dərinlən tədqiqata cəlb etməyə və düzgün dəyərləndirməyə yardım etibarlı sənədlərdir;
- mühacirət nəşrləri, mətbuatı, onların problemləri, eni zamanda mühacirət publisistika-nın spesifik, özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə daha aydın təəssürat yaratmaq nöqtəy-nəzərindən diqqətəlayiqdir;
- ermənilərin xalqımıza, onun liderlərinə, istiqlalımıza qarşı törətdikləri cinayətlərlə, fitnə-fəsadlarla, terror aktları və Qafqaz birliyinə yönəlmiş düşmənçilik hərəkətləri ilə daha yaxından tanış olmaq və nəticə çıxarmaq üçün təkzibolunmaz dəlilləri özündə əks etdirən sənədlərdir.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, S. (2013). Hayat bir macara. Çocukluk ve gençlik hatıraları. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 184 s.
2. Keykurun, N. (Şeyh Zamanlı). (1964). Azərbaycan Cumuriyyətinin sabıq genel müdürü. Azərbaycan istiklal mücadiləsinin hatıraları. İstanbul, Ekspres Matbaası, 135 s.
3. Özcan, Ö. (2010). M.Rəsulzadənin gizli imzası – “M.Ə.Yalvacoğlu”. 525-ci qəzet.
4. Resulzade, M.E. (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyət-i teşekkülü və şimdiki vəziyyəti. Hazırlayanlar: dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Azərbaycan Türkleri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları 1.
5. Rəsulzadə, M.Ə. (1934). Əli Mərdan bəyin məzarı başında. Qurtuluş, №2, s. 35-37.
6. Rəsulzadə, M.Ə. (1934) Azərbaycan hərəkətində Topçubaşı Əli Mərdan bəyin yeri. Qurtuluş, №2, s.39-40.
7. Rəsulzadə, M.Ə. (2014). İstila qurbanları. Yusifbəyli Nəsim bəy. “Odlu yurd” (1929-1931). Giriş – tıpkıbasma-indeks. iki cildə, I cild. İstanbul, TC Kültür və Turizm Bakanlığı, 742 s.
8. Rəsulzadə, M.Ə. (2016). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası). I cild. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Bakı, Elm, 356 s.
9. Tahirli, A. (2005). Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, “CBS” nəşriyyatı, 528 s.

FOUNDERS OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE PUBLICIS-TIC HERITAGE OF MAHAMMAD AMİN RASULZADEH

Abid Tahirli

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of Anas, Baku, Azerbaijan

After Azerbaijan regained its independence for the second time - after 1991, the study of the life and work of one of the main founders of the Azerbaijan Democratic Republic, Muhammad Amin Rasulzadeh (1884, Baku – 1955, Ankara), was of great interest.

The literary works, memoirs, numerous literary-critical articles on the life and activities of the classics, and monographic studies written by the writer, who had unique services in the history of Azerbaijan's public opinion and struggle for independence, as well as in the struggle against the Bolshevik regime and communist ideology, during

the second emigration period that began in 1922, are bright examples of our literary treasure that will never lose their value. His rich journalistic heritage also remains relevant. M.A.Rasulzadeh's multifaceted and rich literary, journalistic, scientific heritage, including the writings about the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, are of great interest in terms of deeply and comprehensively studying M.A.Rasulzadeh's work, at the same time getting to know more closely the life and activities of the figures he mentions, as well as enriching the imagination of the socio-political, literary and cultural events of the time.

In the article, for the first time, M.A.Rasulzadeh's journalistic articles about Nasib Bey Yusifbeyli, Ahmed Bey Agaoglu, Fatali Khan Khoyski, Ali Mardan Bey Topchubashov, Uzeyir Hajibeyli, among the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, are involved in systematic and comprehensive research, are evaluated, and relevant scientific and theoretical conclusions are drawn. The author of the article draws attention to the fact that M.A.Rasulzadeh created a rich gallery of portraits of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic. Muhammad Amin succeeded in creating memorable images of the founders of the Republic by drawing attention to the unique characteristics and individual characteristics of each of his heroes with the power of his pen.

The article highlights the unique merits and specific features of M.A.Rasulzadeh's thought-provoking, exciting, and moving writing.

Keywords: M.A.Rasulzadeh, emigrant journalism, founders of the Azerbaijan Democratic Republic, Nasib Bey Yusifbeyli, Ahmad Bey Agaoglu, Fatali Khan Khoyski, Ali Mardan Bey Topchubashov, Uzeyir Hajibeyli

ОСНОВАТЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПУБЛИЦИСТСКОМ НАСЛЕДИИ МОХАММЕДА ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ

Абид Тахирли

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Баку, Азербайджан

После того, как Азербайджан, преемник Азербайджанской Демократической Республики, в 1991 году во второй раз обрел независимость, изучение жизни и деятельности одного из главных основателей АДР Мухаммеда Эмина Расулзаде (1884, Баку – 1955, Анкара) вызывает большой научный интерес.

К числу важнейших произведений М.Э.Расулзаде, имеющим непревзойденные заслуги в истории борьбы Азербайджана за общественную мысль и независимость, а также в борьбе с большевистским режимом и коммунистической идеологией в период второй эмиграции, начиная с 1922 года, относятся литературные произведения, мемуары, многочисленные литературно-критические статьи и монографические исследования о жизни и деятельности классиков. Они являются яркими примерами нашего сокровища, которое никогда не потеряет своей ценности. Его богатое журналистское наследие также сохраняет свою актуальность. Многогранное литературное, публицистическое и научное наследие М.А.Расулзаде, в том числе его труды об основателях Азербайджанской Демократической Республики, является ценным источником как для всестороннего изучения творчества М.А.Расулзаде, так и для более глубокого ознакомления с жизнью и деятельностью упомянутых им деятелей, с его общим вкладом в общественно-политические, литературные и культурные события того времени. В статье впервые системно и всесторонне изучаются и оцениваются публицистические статьи М.А.Расулзаде об основателях Азербайджанской Демократической Республики Насиб беке Юсифбейли, Ахмед беке Агаоглу, Фатали хане Хойском, Али Мардан беке Топчибашеве и Узеире Гаджибейли, а также делаются соответствующие научно-теоретические выводы. Автор статьи подчеркивает, что М.А.Расулзаде создал богатую галерею портретов основателей Азербайджанской Демократической Республики. Силой своего пера Мамед Эмин бек сумел создать запоминающиеся образы основателей Республики, выделив уникальные черты и индивидуальные особенности каждого из них. В статье подчеркиваются уникальные качества и особенности содержательных, захватывающих и впечатляющих произведений, вышедших из-под пера М.А.Расулзаде.

Ключевые слова: М.А.Расулзаде, эмигрантская журналистика, основатели Азербайджанской Демократической Республики, Насиб бек Юсифбейли, Ахмед бек Агаоглу, Фатали хан Хойский, Али Мардан бек Топчибашев, Узеир Гаджибейли